

## מבוא לתורה שבעל-פה ולמשנה

(חלק שני)\*

### ה. מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה ותועלתם - הגדרות והדגמות

מדרש מהו?

השם 'מדרש' נגזר מן השורש 'דרש'. עיקר מובנו של הפועל 'דרש' הוא 'חקר, בדק'. כבר בלשון המקרא השתמשו בפועל הנגזר מן השורש הזה, והוא ציין לימוד מתוך ספר התורה: "דרשו מעל ספר ה' וקראו, אחת מהנה לא נעדרה"<sup>1</sup>. הוא ברור ומפורש יותר במקראות בספר עזרא, שבהם מסופר: "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט"<sup>2</sup>. אליו באו אחר כך להשכיל אל דברי התורה.<sup>3</sup> עזרא הסופר קורא את התורה לפני העם "מאיש ועד אשה, והלויים מבינים את העם לתורה"<sup>4</sup>. "ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל יבינו במקרא"<sup>5</sup>.

השם 'מדרש' משמש לעתים כשם נרדף ל'תלמוד', ומשמעו במובן הרחב, העסק בתורה – ללמוד וללמד. בשני השמות, 'מדרש' ו'תלמוד', משתמשים הרבה פעמים בניגוד ל'מעשה', וכך אומר רבן שמעון בן גמליאל: "לא המדרש הוא העיקר, אלא המעשה"<sup>6</sup>. וכך אמרו: "תלמוד גדול, שהתלמוד מביא לידי מעשה"<sup>7</sup>. 'בית מדרש' הוא הבית שלומדים בו תורה ותלמוד.

בשם 'מדרש' משתמשים גם ביחס לביאור ספציפי למקרא מן המקראות, בין אם תוכנם חוקים ובין אם עניינם הוא סיפור. השם 'מדרשות' בריבים נמצא הרבה פעמים במדרשי התנאים כביאור ל'חוקים'.<sup>8</sup> 'חוקי א-לוהים' – אלו מדרשות,<sup>9</sup> 'החקים' – אלו מדרשות.<sup>10</sup>

'הלכה' היא חוכת המעשה, המנהג הקבוע, או זה שנקבע בידי החכמים.

המדרש וההלכה הם שני חלקי התורה המשלימים זה את זה. יש שאמדרש בא להוציא, היינו ללמוד, את ההלכה מן הכתוב, ויש שההלכה נסמכת במדרש. כדי שיחס הגומלין בין המדרש לבין ההלכה יהיה ברור לנו, ולא נסתבך במחלוקת הקיימת בין החכמים בשאלה 'מי מהם קודם', נקבע שאין בדבר הזה חכרע. יש שמדרש הכתוב קודם, ועל פיו נקבעה ההלכה, ובמקרה זה ההלכה היא פרי המדרש; ויש שההלכה קדמה, אלא שחכמים מאוחרים מצאו לה רמז גם במקרא.

\* החלק הראשון של מאמר זה (פרקים א-ד) נתפרסם ב'מורשתנו' יב. בחלק זה יבורר מעמדם של מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה וכן כתיבת ההלכות והמשנה.

1 יש לר טו.

2 עד ז י.

3 נח' ח יג.

4 שם, פסוקים ב, ז.

5 שם, ת.

6 מסכתות אבות א יז.

7 קידושין מ ע"ב.

8 ראה לכל זה במיוחד בערכי מדרש לרב"ז בכי

9 מכילתא יתרו פרשה ב (196).

10 שם, שם (197).

אין כאן סתירה למה שאמרנו בפרקים הקודמים ביחס לתורה שבעל-פה. התורה שבעל-פה היא, כאמור, הביאור החד משמעי, הבלעדי והמחייב, של התורה שבכתב. היחס ביניהן הוא כיחס שבין הטקסט והביאור שניתן על ידי המחוקק עצמו. בתורה שבעל פה משולבים המדרש וההלכה, והיא נמסרה, כאמור, במשך הדורות בנאמנות רבה, ואין בה מחלוקת. ברם הנושא שאנו דנים בו כאן הוא בעניין הלכות ומדרשים שאינם תורה שבע"פ, אלא הלכות ותקנות שנקבעו במשך הדורות מימי יהושע ועד סוף תקופת התלמוד.<sup>11</sup> וגם ביחס לאלה נמצאו דרשות וסימוכין במקראות.<sup>12</sup> ביחס לכל אלה קיים יחס גומלין ברור. יש שהמדרש קדם ועל פיו נקבעה ההלכה, ויש שההלכה או התקנה קדמה, והחכמים מצאו להן אחיזה או סימוכין במקראות.

הדרשה המיוחסת לדואג האדומי קרובה מאוד לפשוטו של מקרא, ואילו נתקבלה ההלכה על פי אותה דרשה, היינו יכולים להיות משוכנעים שכך נמסרה ההלכה מפי משה רבנו כתורה שבעל פה. ומעניין שיתרא הישראלי לא הסתמך על מדרש הכתוב, אלא על הלכה שהייתה מקובלת בידו מבית דינו של שמואל הרמתי. ומכאן אנו למדים שההלכה לחוד והמדרש לחוד. אבל על פי רוב קיים יחס גומלין ביניהם, כי ההלכה אינה עוקפת את המקרא,<sup>13</sup> אלא משתלבת בו. וגדולה מזו מצינו, שאף להוראת שעה – ובעברית של ימינו 'תקנות לשעת חירום' – שנקבעו בניגוד לחוקי התורה, אף להן נמצאו דרשות במקרא, עד שהלומד עלול לחשוב, שכך לימד משה את בני ישראל כתורה שבע"פ.<sup>14</sup>

נברר עניין זה, כי יש בו גם משום כירור אחד מיסודי התורה, הקשור בנושא הכללי הנדון כאן. נתחיל אפוא בהבהרת המושג 'הוראת שעה' ובהדגמתו, בדבר הרמב"ם הכרוזים בהלכות יסודי התורה.<sup>15</sup>

דבר ברור ומפורש בתורה, שהיא מצוה, עומדת לעולם ולעולמי עולמים. אין לה לא שינוי ולא גרעון ולא תוספת, שנאמר: "את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות, לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו",<sup>16</sup> ונאמר: "והנגלות לנו ולבנינו עד עולם, לעשות את כל דברי התורה הזאת".<sup>17</sup> הא למדת, שכל דברי התורה מצווים אנו לעשותם עד עולם. וכן הוא אומר: "חוקת עולם לדורותיכם",<sup>18</sup> ונאמר: "לא בשמים היא". הא למדת, שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה.

לפיכך אם יעמוד איש וכו' ויאמר, שיה' שלחו להוסיף מצוה או לגרע מצוה או לפרש במצוה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממושה, או שאמר שאותן המצוות שניצטוו בהן ישראל, אינן לעולם ולדורי דורות, אלא מצוות לפי זמן. הרי זה נביא שקר וכו'.  
אם כן למה נאמר בתורה: "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך",<sup>19</sup> לא לעשות דת הוא בא, אלא לצוות על דברי התורה ולהזהיר את העם שלא יעברו עליה, כמו שאמר האחרון שבהם: "זכרו תורת משה עבדי",<sup>20</sup> וכן אם צונו בדבר הרשות וכו'.

11 ויש שההלכות מרובות והמקרא מועט. ראה משנת חגיגה א ה.

12 "הלכתא נינהו ואסמכיהו רבנן אקראי", סוכה כח ע"א.

13 פרט לשלושה מקומות אליבא דר' ישמעאל. ראה סוטה טז ע"ב.

14 ראה במאמרי 'מ'הוראת שעה' להלכה קבועה לדורות', בשדה חמ"ד כא (תשל"ח), עמ' 293-300.

15 פרק ט, הלכות א-ג.

16 דב' יג א.

17 דב' כט כח.

18 וי ג יז, וראה עוד במ' לה כט.

19 דב' יח יח.

20 מל' ג כב.

אם יאמר לנו נביא – שנודע לנו שהוא נביא<sup>21</sup> – לעבור על אחת מכל המצוות האמורות בתורה, או על מצוות הרבה, בין קלות בין חמורות, 'לפי שעה', מצוה לשמוע לו. וכן למדנו מחכמים ראשונים מפי השמועה<sup>22</sup> בכל אם יאמר לך הנביא עבור על דבר תורה, כאלוהו בהר הכרמל, שמע לו חוץ מעבודת כוכבים. והוא<sup>23</sup> שיהא הדבר לפי שעה וכו'.

ואילו שאלו את אליהו ואמרו לו: היאך נעקור מה שכתוב בתורה: "פן תעלה עולותיך בכל מקום"? היה אומר: לא נאמר אלא המקריב בחוץ לעולם, חייב כרת, כמו שצוה משה. אבל אני אקריב היום בחוץ, בדבר ה', כדי להכחיש נביאי הבעל. ועל דרך הזאת אם צו כל הנביאים לעבור לפי שעה, מצוה לשמוע להם.

ולא רק נביא, שנודע לנו שהוא נביא אמת, יכול להורות לעקור דבר מן התורה כהוראת שעה, אלא אף בית דין יכול להורות כך. ולא דווקא בית דין הגדול או הסנהדרין, אלא כל בית-דין רשאי להורות הוראת שעה. ואף עניין זה סוכם בהלכות הרמב"ם<sup>24</sup> וד"ל:

שאפילו דברי תורה יש לכל בית דין לעקרו הוראת שעה.

- כיצד?

- בית דין שראו לחזק הדת ולעשות סייג, כדי שלא יעברו העם על דברי תורה – מכין ועונשין שלא כדין, אבל אין קובעין הדבר לדורות ואומרים שהלכה כך היא. וכן אם ראו לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה, כדי להחזיר רבים לדת, או להציל רבים מישראל, מלהכשל בדברים אחרים – עושים לפי מה שצריכה השעה.

כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה, כדי שיחיה כלו, כך בית הדין מורס בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצוות, לפי שעה, כדי שיתקיימו (כולם).

כדרך שאמרו חכמים ראשונים: "חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה"<sup>25</sup>.

אמור מעתה, הוראת שעה עלולה ליהפך להלכה קבועה לדורות, אם אותה שעה, שבה הורו אותה הוראה, נמשכת זמן רב. אם נמצא שהנביאים הורו הוראת שעה, ובמשך הדורות נאלצו להורות כך שוב ושוב, הרי שההוראה היא הופכת אט אט להלכה מקובלת. ומה גם אם מצאו החכמים סימוכין במקרא על ידי דרשה כלשהי.

כאשר אנו מתחזקים אחר שורשי המחלוקת שנתלקו בה החכמים, אחרי בית שני, אם מקבלים קרבנות מן הגויים אם לאו, אנחנו משתכנעים יותר ויותר שאמנם כך קרה בהלכה זו. ההלכה נתקבלה בתחילה כהוראת שעה, ובמשך הדורות הפכה להלכה קבועה.

הנה התורה עצמה אמרה: "ומיד בן-נכר לא תקריבו את לחם א-להיכם מכל אלה [מן הבקר ומן הזאן], כי משחתם בהם מום בם, לא ירצו לכם"<sup>26</sup>. ברם מן המסופר בספרי הנביאים הראשונים והאחרונים אנו למדים, שבזמנים שונים הקריבו קרבנות מבני נכר (ראה לדוגמה שמ"א ו י-טז). ובסוגיה התלמודית הדנה בנושא זה אנו שומעים שהייתה זו הוראה שעה. וכאשר אנו קוראים אותה פרשה אנחנו

21 דבי יח כא-כב; יר כח ט; יח' יג א-טו. וראה באנציקלופדיה המקראית, ערך 'נביא'.

22 יבמות צ ע"ב, וכן בספרי דברים, פי קעה (עמ' 221).

23 בתנאי.

24 הלכות ממרים ב ד.

25 שבת קנא ע"ב. וראה מאמרו של ריש לקיש במנחות צט סוף ע"א וריש ע"ב, ועוד. וראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך

ה'הוראת שעה'.

26 ו'י כב כה.

משתכנעים שאמנם נאלצו להורות כן אותה שעה. ברם במשך הדורות נאלצו להורות כן כמה וכמה פעמים, ובמיוחד בתקופת בית שני, כאשר שלטו בנו הפרסים, היוונים-התלמיים והאנטיוכיים והרומיים, עד שדרשו בויקרא שם: <sup>27</sup> "איש איש" – לרבות את הנכרים שנודרים נדרים ונדבות כישראל".<sup>28</sup>

אחרי שנדרשה דרשה זו ונתפשטה בבתי המדרש ואף ההלכה נפסקה כן, התחילו חכמים, וכיניהם גם חוקרים מודרניים, לראות באיסור קבלת קרבנות מן הגויים דעה אישית של חכם מתקופת המשנה, שהחמיר בדבר הזה, כדי למעט שיתוף בין ישראל לנכרים, ולמנוע עד כמה שאפשר כל מגע ביניהם.<sup>29</sup> ברם המתחקה אחרי שורשי הדברים משתכנע, שההפך הוא הנכון. ההלכה כפי שנתקבלה בסוף תקופת בית שני אינה אלא תוצאה מהוראת שעה שהחזיקה מעמד זמן ארוך מאוד. ומאידך אין ספק שהדרשה "איש איש – לרבות את הנכרים" וכו', הוסיפה משקל רב להלכה זו עד שנדמה ללומד, ואף ללמדן המובהק, כאילו מדובר בתורה שבעל-פה.

כיצד יכולים אנו להבחין בין פירוש (=מדרש) שהוא תורה שבעל פה, לבין מדרש שנתחדש (=שהומצא), כדי לסייע להלכה שהייתה תחילה 'הוראת שעה'? או להלכה שנתחדשה במשך הדורות? דבר זה אינו קל כל עיקר, ויש שהוא בלתי אפשרי. יתר על כן, אף ההבחנה בין הלכה שהיא תורה שבע"פ ובין הלכה שכל עיקרה תקנת חכמים אינה קלה ופשוטה. לעתים אנו מוצאים שחכמים גדולים נחלקו בדבר, זה אומר בכה, וזה אומר בכה. זה אומר הלכה זו מדאורייתא (=מן התורה) היא, וזה אומר מדרבנן היא.

- מהם הגורמים לדבר?

ההלכה הגיעה אלינו כשהיא כתובה בלשון החכמים, כלומר בלשונם ובסגנונם של חכמי המשנה [והתלמוד].<sup>30</sup> החכמים ניסחו את ההלכה על פי רוב כחובת המעשה, באופן סתמי, היינו באורח אנונימי, בלי לציין את שם החכם שמסר או שניסח אותה, ובלי לציין אם היא מדאורייתא (=תורה שבע"פ) או מדרבנן.<sup>31</sup> ועתה אם אין בידינו עדות ברורה שההלכה היא תקנה שתוקנה בימי הבית הראשון,<sup>32</sup> הבית שני<sup>33</sup> או אף אחרי חורבן הבית השני,<sup>34</sup> הרי אין בידינו כל אמצעי ברור כדי לבחון על פיו אם ההלכה היא מדאורייתא (=תורה שבעל-פה) או מדרבנן, כי, כאמור, גם אלה וגם אלה נמסרו באותה שפה ממש, ובאמצעים ספרותיים דומים.

האבחנה בין מדרשי מקראות (=הפירושים) שהם תורה שבע"פ לבין המדרשים שנתחדשו בתקופה מאוחרת יותר, כדי לתת תוקף או סיוע להלכות החדשות, היא קשה עוד יותר. כי כידוע נדרשו הדרשות כולן על פי כללים ידועים. כללים אלה ידועים בשם 'מידות שהתורה נדרשת בהן' (או בקיצור: 'המידות'). המידות (=הכללים) המקוריות הן ללא ספק תורה שבעל-פה, שהרי אין כל אפשרות להבין את משמעותם של חוקי התורה ללא ידיעת כללי הלשון שבהם נאמרו. וכמו כן אין להבין את המצוות שנאמרו בסיני ונשנו בערבות מואב (בספר משנה תורה) בלשון אחר, ובתוספת מרובה, מבלי להקישן זו לזו. על כורחנו עלינו להסיק, שמשה רבנו עצמו היה צריך להשתמש בגזירות שוות, בהיקשים ובדבר הלמד מעניינו, כלומר במידות שהתורה נדרשת בהן, כדי לכאור את התורה לעם ישראל.

27 שם יח.

28 תורת כהנים, פרשתא ז יב. והארכתי לברר עניין זה במאמר (ראה הערה 14 לעיל).

29 ראה ר"ג גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל-אביב (תשכ"ח), עמ' 301-302.

30 גם חכמי התלמוד ניסחו הלכות שונות, ולא כולן מאותיות.

31 מבחינת ההלכה אין גם הברל בין הלכה זו לזו, כי גם הלכה שהיא מדרבנן נוהגת ומוטלת כחובת מעשה כמו זו שהיא

מדראורייתא.

32 שמי"א ל כה; בבא קמא פ סוף ע"ב - פא סוף ע"ב; שבת יד ע"ב ועוד.

33 תקנות אנשי כנסת הגדולה.

34 תקנות ריב"ז ועוד.

מסוף תקופת בית שני הגיעו אלינו שמותייהן של שבע מידות שהתורה נדרשת בהן,<sup>35</sup> אבל אין זאת אומרת שהמידות עצמן נתחדשו בתקופה ההיא,<sup>36</sup> וכמו כן אין ללמוד מתוך כך, שלא היו ידועות לחכמים בימים ההם מידות נוספות. שהרי כמאה שנה אחרי החורבן אנו שומעים את שמותייהן של שלושים ושתיים מידות<sup>37</sup> כאלה. ומעניין שאחד מן החכמים שבדור הקודם, שחקר בנושא זה, מצא תרי"ג מידות,<sup>38</sup> וביניהן כללי השם, הפועל והתחביר המקראיים.

ומעתה, כשם שאין ספק שהרכבה מן הכללים האלה נתחדשו כמשך הדורות, כך אין ספק בדבר שהרכבה מהם מעוגנים היטב במקראות עצמם, ואין להבין את המקראות כפשוטם, גם אם אין מדובר בחלק ההלכתי, בלי לדעת את הדקדוק ואת התחביר של לשון המקרא. והרי כללים אלה הם מידות שהתורה נדרשת בהן. מאידך גיסא, יש בידינו הוכחות ברורות שאף המידות המקוריות התרחבו והסתעפו מעבר למשמען המקורי.<sup>39</sup>

בשל כל אלה קשה, וכמעט בלתי אפשר, להבחין בין פירוש (=מדרש) שהוא תורה שבעל-פה, לבין מדרש שנתחדש, שאין בו אלא מעין 'אסמכתא'<sup>40</sup> להלכה שנתחדשה. ברם יש בידינו בכל זאת קני מידה שניתן להיעזר בהם כדי לקבוע אם ההלכה נתחדשה כמשך הדורות, כגון הלכות מגילה והזנוכה, או אם היא תקנה מן התקנות שתיקנו, ומצינו ביחס להלכות אלה דרשה הבאה לחזקה. במקרים כאלה ברור שהדרשה מאוחרת, ולא באה אלא כ'אסמכתא' בלבד. וכן אם ההלכה שנויה במחלוקת חכמים, ובעלי הפלוגתא נעזרים במדרשים, או אחד החולקים מסתייע במדרש כלשהו והחולק עליו אינו מתחשב במדרש ההוא,<sup>41</sup> אף בכגון זה ברור הדבר שאין כאן תורה שבע"פ, כי אילו כן לא היו חולקים בדבר ההוא. ומכלל לאו אתה שומע הן. היינו, בכל מקרה שמדובר בו בהלכה שאין בה מחלוקת, ואין עליה כל עדות שהיא מדרבנן, ונדרשות מן המקרא, סביר להניח שמדובר בתורה שבע"פ ממש, היינו שגם ההלכה וגם המדרש נמסרו כך על ידי משה מסיני ועד ערכות מואב.

בעידן הקדום לימדו, כאמור, את התורה שבכתב יחד עם התורה שבעל-פה. הן בכל הנוגע לחוקי התורה (=הלכות) והן בכל הנוגע לחלק הסיפורי (=אגדות). מסתבר שהחוקים נלמדו על פי פירוש חד משמעי, בלעדי ומחייב, ואילו הסיפורים נתפרשו ונדרשו באופנים שונים. ולא רק הסופרים (בימי הבית השני) הבינו בתורה ודרשו בחכמת הראשונים,<sup>42</sup> אלא אף הלויים והנביאים בימי הבית הראשון עשו כן. אלא שמימי הסופרים נתקיימו בידינו הלכות רבות יותר, שנתחדשו על ידיהם.<sup>43</sup> ואפשר להניח שבימי הבית השני הומצאו רמזים לחידושים אלה במקראות, ואולי אף חיברו כבר החכמים לעצמם מדרשות (הלכה ואגדה) ונעזרו בהם כשלימדו תורה לתלמידיהם. וסביר מאוד להניח שעל דבר זה רומז רב שירא

35 ראה ספרא בסוף ברייתא דר' ישמעאל; תוספתא סנהדרין סוף פ"ז; אבות דר' נתן לו ז. אף על פי שמידות אלו יוחסו להילל הוקן (סוף תקופת בית שני), ברור הדבר שלא הוא חידש אותן, שהרי זקני בתירה יודעים אף הם מידות אלו ודנים בהן, ראה פסחים סו ע"א; ירושלמי פסחים ו א (דף לג ע"א); תוספתא ד יא.

36 ראה בבבלי פסחים שם ובמקבילו.

37 ואלה מיוחסות לר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי. ראה בנספחים למס' ברכות דף מט. וראה: משנת ר"א או מדרש ל"ב מדות, מהדורת ענעלאו, הוצ' בלון, ניו יורק תרצ"ד.

38 ראה ספר 'אילת השחר' להגאון ר' מאיר ליבוש מלכים. נדפס מחדש, כחקרמה לספר ויקרא, באוצר הפירושים להמלבי"ם במהדורה הישראלית, הוצאת מפרשי התנ"ך.

39 ראה מאמרי 'הני... כנגד מי (הסתעפותה של אחת מל"ב המדות בתלמוד בבלי)', בשדה חמ"ד כד (תשל"ט), עמ' 41-53. במושג 'אסמכתא' (=אסמכתא בעלמא) משתמשים בתלמוד כאשר אין המדרש עיקר. הוא משמש מעין סימן (מנווטכני) לדבר. ראה ברכות מא ע"ב; חולין סד ריש ע"ב, ועוד הרבה.

40 כגון 'את' לא דרש, פסחים כא ע"ב ובמקבילות, או 'לית ליה' - מגילה ב ע"ב, ועוד הרבה.

41 על פי משלי בן סירא, בבבלי על חכמת הסופר. ראה בן סירא השלם, מהדורת סגל, פרק לח נו - לט טז.

42 ירושלמי עירובין ה א (דף כב ע"ג): 'שער תוש - ששם חידשו סופרים את הלכה'. וראה גם בבבלי פסחים צב סוף ע"א ובמקבילו. ור"ן אפשטיין, מביאות לספרות התנאים, עמ' 503-504, ציין למקורות שבהם נזכרו דברי הסופרים.

גאון<sup>44</sup> באיגרתו,<sup>45</sup> כשהוא כותב: "וספרא וספרי"<sup>46</sup> דרשות הכתובים הם, והיכן רמוזות ההלכות בכתובים. ומתחילה בבית שני בימי הראשונים בדרך זו היתה משנתם.<sup>47</sup> כלומר, בספרי ההלכה שבידינו משתקפת תקופת הבית השני בכך שיש בהם לא רק מדרשי כתובים מקובלים כתורה-שבעל-פה, אלא גם מדרשים המשמשים כרמזים (אסמכתאות בעלמא) להלכות שנתחדשו על ידי הסופרים והחכמים שלאחריהם. וכיחס לרמזים אלה, אומר הגאון, "ומתחילה בבית שני בימי הראשונים בדרך זו היתה משנתם". אכן יש בדבר הזה משום מפנה לימי בית ראשון.<sup>48</sup>

## ו. ההלכות – האילוצים לכתיבתן אחרי החורבן.

מן הדברים שנאמרו עד כאן יוצא שהייתה קיימת תורה שבעל-פה לפני שנכתבה. ואמנם גם השם 'תורה' שבע"פ, שבו אנו מכנים עד היום הזה את ספרות ההלכה<sup>49</sup> ואת מדרשי ההלכה,<sup>50</sup> כשהוא לעצמו, כבר מלמד שבראשונה כל הספרות הזאת לא נכתבה, אלא הייתה תורה שבע"פ ממש. ואף אחרי שכתבוה והדפיסוה באלפי עותקים לא נעלם שמה. מן הראוי אפוא לברר מתי נכתבה, כיצד נכתבה, ומה היו הגורמים לכתיבתה. שאלות אלה נשאלו בידי חכמי קירואן<sup>51</sup> מרב שרירא גאון<sup>52</sup> לפני כאלף שנים, בין שאלות אחרות הקשורות בספרות זו, ועל כולן השיב הגאון בתשובתו הידועה בשם 'אגרת רש"ג'.<sup>53</sup> על חלק מהן השיב בפירוט רב<sup>54</sup> ועל חלק באופן כללי ביותר.

מתוך מחקרים ובידורים שנעשו בדורות האחרונים<sup>55</sup> מתברר יותר ויותר, שבכל אותם הפרטים, שהגאון מוסר באיגרתו, דייק דיוק רב. אבל כאשר בודקים יפה את התשובות הכלליות, ומחפשים להם סימוכין בפרטים רבים ככל האפשר, מתברר שאין בצירופיהם כדי אישור לתשובות הללו, ושחלק מן ההנחות שהתשובות הללו מסתמכות עליהן אינן עומדות בפני הביקורת. אילו רשאים היינו להשתמש במליצה של משנה אחת, היינו אומרים, שהן תלויות באוויר ואין להן על מה שיסמוכו.<sup>56</sup> זאת ועוד, אף ההרצאה של הגאון בעניינים אלה אינה כרוזה כל צורכה, ולא רק בשל הלשון הארמית בת התקופה הזאת, שהוא מרצה בה את דבריו, ולא רק בגלל העובדה שחלו באיגרתו זו ידיים מאוחרות, והגיעה אלינו בנוסחאות שונות,<sup>57</sup> אלא בעיקר בשל דרך הרצאתו המיוחדת הסוטה לעתים קרובות מן הנושא הראשי, ותרה אחר ראיות מספרות המשנה והתלמוד ביחס לנושאים משניים שהוא מזכיר אגב הרצאתו, ואינו חוזר אל ענייני העיקר. בגלל כל אלה עלינו לרונן בשאלות אלה מחדש.

<sup>44</sup> גאון פומבריתא בשנים ד' תשל"ח-תשנ"ט.

<sup>45</sup> איגרת זו משמשת עד ימינו מקור מוסמך ממדרגה ראשונה לידיעות שיש לנו על ספרות התנאים והאמוראים. על האיגרת ועל מחברה ראה אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, חיפה תרפ"א, נדפס מחדש ע"י הוצאת מקור, ירושלים תשל"ד.

<sup>46</sup> ספרא וספרי הם מדרשי ההלכה המקוריים שהגיעו אלינו מתקופת המשנה.

<sup>47</sup> ובלשונו של הגאון, שכתב את האיגרת בארמית: "וספרא וספרי דראשי דקראי והיכא רמזין הילכאתא בקראי. ומעיקרא בבית שני ביומי ראשונים לפום ההוא אורחא הוה תניאניהון" (אגרת, שם, עמ' 39).

<sup>48</sup> אבל אין המדרש כשלעצמו תחילת עבודתם של סופרים, כפי שמשמע מדברי ר"ן אפשטיין בספרו הנ"ל, עמ' 503.

<sup>49</sup> משנה, חוספתא ובריתות.

<sup>50</sup> מכילתות, ספרא וספרי.

<sup>51</sup> עיר השוכה בצפון אפריקה במאה העשירית, ובה קהילה יהודית גדולה. ראה מאמרו של פונזנסקי אנשי קירואן בספר היובל להרכבי.

<sup>52</sup> ראה לעיל הערה 45.

<sup>53</sup> ראה בהקדמתו של רב"מ לוין למהדורתו.

<sup>54</sup> כגון תאריכי הפטירה של החכמים.

<sup>55</sup> ראה בהקדמה לאגרת רב שרירא גאון, מהדורות לוין.

<sup>56</sup> חגיגה א' ת.

<sup>57</sup> ראה בהקדמת לוין שם, דף כד ואילך.

חכמי קירואן, השואלים, מזכירים בשאלותיהם את התשובה שהייתה מקובלת, ככל הנראה, בימיהם, לפיה אנשי כנסת הגדולה התחילו לכתוב את המשנה, וחכמי הדורות המשיכו לכתוב אותה, עד שבא ר' יהודה הנשיא וחתם אותה. אלא שחכמי קירואן מערערים עליה וטוענים, שהתיאוריה הזאת עומדת בסתירה לכלל הקיים בידינו 'סתם משנה - ר' מאיר,<sup>58</sup> ואינה מתיישבת עם העובדה שרוב החכמים הנזכרים במשנה הם תלמידי ר' עקיבא, שפעלו, כידוע, אחרי חורבן בית שני. שני אלה מוכיחים ללא ספק שהספרות הזאת מאוחרת לבית שני.

התשובה שחכמים אלה דוחים כאן, ידועה לנו היום מתוך 'ספר הגלוי'<sup>59</sup> לרב סעדיה גאון,<sup>60</sup> ואין אפוא לדחותה על הסף לפני שנדרון בה תחילה, שהרי אף הגאון הזה ידע את אשר ידעו השואלים הנזכרים לעיל.

רב שרירא מאשר מיד בראשית דבריו את הקבלה המקוימת בידינו שרבנו הקדוש, הוא רבי יהודה הנשיא, תירץ<sup>61</sup> ותיקן את ההלכות שבמשנתנו, ואין להוסיף עליהן או לגרוע,<sup>62</sup> ומביא הוכחות לקבלה זו מן התלמוד. ברם אין להסיק מתוך כך באשר להלכות עצמן. ההלכות הן קדומות בהרבה, ואלה היו קיימות הרבה שנים קודם לרבי יהודה הנשיא. אמנם שמותייחס של מוסרי ההלכות לא נמסרו לנו, וזאת בשל העובדה שלא הייתה מחלוקת ביניהם, אבל החכמים ידעו יפה לא רק את ההלכות, אלא אף את מקורותיהן, את טעמיהן ואת אשר ניתן לחדש מתוכן. וגם דברים אלה הוא מוכיח מתוך הספרות התלמודית.<sup>63</sup>

אחר כך ממשיך רש"ג להסביר את התהליך בקווים כלליים.<sup>64</sup> לפי הסברו, כל זמן שכית המקדש הייתה קיים, לימד כל אחד מן החכמים הראשונים את טעמי התורה וההלכה בלשונו ובסגנונו, והייתה חכמה רבה, ולא היו צריכים לטרוח,<sup>65</sup> וכשבאו הילל ושמאי נחלקו בשלושה דברים בלבד.<sup>66</sup> וכיוון שחרב בית המקדש והלכו לבית תר, וחרבה גם בית תר<sup>67</sup> ונתפזרו החכמים לכל צד, כגלל אותן מהומות ושמדות לא שימשו התלמידים כל צורכם ונתרבו המחלוקות.<sup>68</sup> וכימי דור אחרי רבן יוחנן בן זכאי, אף שההלכה נקבעה כבית הילל, היו עדיין תלמידי בית שמאי בחיים, ואלה שמרו על שיטתם. אבל אחר כך היו בני הדור השני והשלישי, וכימיהם שקטה הארץ מן החורבן, ואז ישבו לאחוז הלכותיהם שהיו כאילו אבודות. ובכל השנים האלה, כשלושה דורות רצופים, נתפרשו כל ההלכות, ונודעו דברי יחידים ודברי המרובין, אחרי שטרחו הרבה ודייקו ודקדקו בכל המשניות היטב. ולא הוסיפו על ההלכות, שהיו מקובלות מתקופת אנשי כנסת הגדולה, אלא השתדלו לברר את הספקות שנתעוררו אצלם, וכיברו את אשר אמרו הראשונים. אבל לראשונים עצמם לא היו ספקות כלל.

58 סנהדרין פו ע"א.

59 הספר נחשב כאבוד, וחלקים ממנו נתגלו כנגיזה הקהירית. ראה א"א הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת ה; S. Schechter (ed.) Saadyana, Cambridge 1903 (מהדורת צילום, תל-אביב).

60 גאון סורא בשנים 928-942 (ר' תתפ"ח-תתק"ב).

61 סידר, או ישר.

62 ממטבע שטבע רבי במשנה (לוין)

63 בהקדמה לאגרת רב שרירא, פרק ד.

64 להלן תמצית דבריו מעמ' 9 עד 23 שבמהדורת לוין.

65 משפט לא ברור, ולפי העניין יש להבין, שלא היו להם ספקות בהלכה, ולא היה צורך לעמול כדי לברר את ההלכה על ידי משא ומתן.

66 עדיות א א-ג.

67 רב שרירא גאון מדלג כאן על דור יבנה, ושמא לא ראה בדורו של ריב"ז שעת כושר לסדר את המשנה.

68 על פי הברייתא בסנהדרין פח ע"ב; תוספתא ז א; חגיגה ב ט; ירושלמי חגיגה ב ב (=דף עו ע"ד). אבל הרמב"ם כותב במקום "משרבו תלמידי שמאי והילל שלא שימשו כל צרכן"; "משכטל בית דין הגדול רבתה מחלוקת בישראל, זה מטמא ונתן טעם לדבריו, וזה מטמא ונתן טעם לדבריו, זה אוסר וזה מתיר" (הלכות ממרים א ד), ותולה אפוא את סיבת המחלוקת בביטול הסנהדרין.

עד סוף ימי רבנו הקדוש לא לימדו את ההלכות פה אחד ולשון אחד, אלא ידעו את ההלכות המקובלות ואת טעמיהן, ואלו הלכות הן כדברי הכול, ואלו הן של יחיד ואלו של רבים.<sup>69</sup> ואף ההלכות שכולם מורים בהם, לא לימדו בלשון אחד, אלא כל חכם לימד לתלמידיו בסגנונו הוא, ויש שמסרו דעת יחיד בסתם, כי כך שמעו מרבתייהם,<sup>70</sup> ויש ששנו משנה אחת כשני תנאים.<sup>71</sup>

וכיוון שראה רבי שהשינויים הם רבים, אף שבעיקרה של ההלכה לא נחלקו, חשש שלא יצא נזק מתוכן, ומה גם שראה שהדורות הולכים ומתמעטים, שהנה נסתמו מעיינות החכמה והתורה (ידיעת התורה) מסתלקת,<sup>72</sup> והוא עצמו זכה לתורה ולגדולה, ובני דורו נשמעו לו, וכתוצאה מן הידידות שהייתה בין רבי לאנטונינוס,<sup>73</sup> נחו אף החכמים מן השמדות (הרדיפות) ואז הסכים לתרץ (=ליישר) את ההלכות שילמדו אותן כולם פה אחד ולשון אחד, ולא ילמדו כל אחד בלשון לעצמו. אותם הראשונים, שהיו לפני החורבן, לא נצרכו לכך, כי בשעתם הייתה זו תורה 'שבע"פ', ולא נאמרו טעמיהם בדברים ידועים כמו בתורה שבכתב, אלא טעמים שאספו בלבם, וכל אחד לימד את תלמידיו בלשון שבה רצה. ומתוך שהיו מתאספים בלשכת הגזית ובבתי מדרשות מסודרים<sup>74</sup> והייתה להם ממשלה ללא פחד וללא צרות, ומן השמים סייעו להם, טעמי התורה היו ברורים להם כהלכה למשה מסיני ללא מחלוקת.<sup>75</sup> ובימי רבי הסתייעו הדברים שדברי המשנה נאמרו כמשה מפי הגבורה,<sup>76</sup> ולא מלבו חיבר אותם רבי, אלא הדבר שהיו למדמים הראשונים לפניו.<sup>77</sup>

נסכם את דברי רש"ג בכמה נקודות עובדתיות, ונדון אחר כך בכל אחת מהן בפני עצמה. דומה, שניתן לסכם מתוך דבריו נקודות אלו:

(א) עיקר ההלכות הם קדומים, ואלה נמסרו בעידן הקדום באופן סתמי, ובעל פה, מבלי שנוסחו בכתב כל עיקר.

(ב) בימי תלמידי שמאי והילל (דור החורבן) נתרבו המחלוקות, וההלכות היו כאילו אבודות.

(ג) אחרי החורבן טרחה שלושה דורות של חכמים לאחוז (=לשחזור? ללקט? לאסוף?) את ההלכות, לפרשן ולברר את הספקות שנתעוררו. ואף שלא נחלקו בעיקר ההלכה, היו שינויים רבים בין שני ההלכה.

(ד) ר' יהודה הנשיא תירץ (=יישר) את ההלכה וניסח אותה ניסוח אחיד, כדי שילמדו אותה פה אחד ולשון אחד.

תוך הרצאת דבריו מוסיף רש"ג כמה דברי הסבר (היסטוריים) לנקודות האמורות. בזמן שבית המקדש היה קיים הייתה חכמה רבה, ולא היו צריכים לטרוח. והיו מתאספים בלשכת הגזית ובבתי מדרשות, והייתה להם ממשלה ללא פחד וללא צרות, ומן השמים סייעו להם. וטעמי התורה היו ברורים להם כהלכה למשה מסיני, ללא מחלוקת. ברור החורבן היו מהומות ושמדות, ומתוך כך נתרבו המחלוקות. ר' יהודה הנשיא זכה לתורה וגדולה, והיה אישיות סמכותית. בני דורו נשמעו לו, והמצב הפוליטי של היישוב היהודי היה נוח בשל יחסי הידידות שהיו קיימים בינו לבין הקיסר, ומתוך שראה שהדורות

69 לא ביטלו את דברי היחיד.

70 ההלכה לא נפסקה אפוא סופית.

71 רישא רבי פלוני וסיפא רבי פלוני - ללא הכרעה.

72 הנוסח אינו ברור במקום הזה, וככל הנראה ניסח כן על פי המשנה בסוף מס' סוטה "משמת ר' עקיבא נסתתמו מעייני החכמה". וראה סדר עולם, סדר החכמים א, עמ' 173.

73 קיסר רומי בימי ר' יהודה הנשיא.

74 סדר הדברים אינו ברור כאן, וחלוי בנוסחאות.

75 ראה לעיל, הערה 68.

76 לפי נוסח הספרי: הסתייעו הדברים וסיידו אותם וכתב אותם, ודברי המשנה נהיו כאילו אמרם משה מפי הגבורה.

77 אגרת רב שרידא גאון, עמ' 23.



הולכים ומתמעטים, ומעיינות החכמה נסתתמו, החליט אפוא לתרץ (=לסדר, ליישר)<sup>78</sup> את ההלכות, שילמדו אותן פה אחד ולשוך אחד.

כאשר מתבוננים יפה בהסבריו של רש"י לעובדות הקשורות בהשתלשלותה של התורה שבע"פ למן החורבן, מגלים שהסבריו ההיסטוריים מתייחסים בעיקר לדור החורבן ולדורו של ר' יהודה הנשיא. ברור החורבן נחרבו המחלוקות בעטיין של המהומות והשמדות, וההלכה כמעט שאבדה כליל. ובדורו של ר' יהודה הנשיא נרגעו הרוחות, כתוצאה מן המצב הפוליטי והיחסי הטובים שבינו לקיסר. ובשל אישיותו הנערצת<sup>79</sup> הסמכותית והאוטוריטיבית של ר' יהודה הנשיא וגדולתו בתורה, הצליח לסדר את המשנה בניסוח אחיד, ומאז למדו החכמים את משנתו, כפי שניסח אותה. ואם כי רב שרירא מזכיר את שמותייהם של חכמי שלושה דורות, שבין החורבן לבין ר' יהודה הנשיא, אין הוא מוסיף עליהם כל הסבר היסטורי, ומוסר מסך הכול שבאותן שנים נלקטו<sup>80</sup> ההלכות. ואלה מהן שהיו תלויות בבית המדרש – מאחורי ההפסד הגדול שהיה בחורבן הבית, והספקות שנולו בו אותן המהומות – נתפרשו. התיאור ההיסטורי בשלושת הדורות ההם נמצא חסר. זאת ועוד, הקורא באיגרת לתומו אינו שם לב במידה מספקת לפסקה המתיחסת לתקופת הבית, ומה נשתנה מבחינת ההלכה והתורה שבעל-פה בין תקופת הבית לבין התקופות שלאחר החורבן. ואף ביחס למעשה הגדול של ר' יהודה הנשיא יש דברים שלא נתבררו כל צורכם. וביחס אליו נתקיימו באיגרת עצמה שתי מסורות סותרות. באיגרת הירועה כנוסח ספרדי נאמר שרבי תירץ את ההלכות וכתב אותן, והמשנה הפכה להיות כתורת משה שנאמרה מפי הגבורה,<sup>81</sup> ואילו כנוסח הירועה כצרפתי לא נזכר כלל עניין כתיבת המשנה בידי רבי. ואף בעניין כתיבת התורה שבע"פ שלפני זמנו של רבי, היינו המשנה הקדומה ששימשה מקור למשנת רבי, אין בידינו דבר ברור. איננו יודעים אם היו אלה מקורות כתובים בספר או במגילות, או לא היו כתובים.

ואף שרעיתו של רש"י בעניין זה ברורה, ולפיה עד סוף ימי רבי לא נכתב דבר,<sup>82</sup> הרי כנגד זה אנו שומעים שרב סעדיה אינו סוכר כן. לפי דעתו, התחילו אנשי בנה"ג, כשש מאות שנה לפני רבי, לכתוב אותה, וכתבה אחד עשר דורות עד רבי.<sup>83</sup> לדעה זו רומזים גם חכמי קירואן בשאלותיהם לרש"י.<sup>84</sup> זאת אף זאת, רש"י כאילו מבליע בתוך דבריו את יחסו למקורותיו של מסדר המשנה. מצד אחד הוא אמנם מפרש ואומר שבדורות ההם לא נכתב דבר, ומצד שני הוא מזכיר בכל זאת שלוש עשרה פנים שונות של משניות שהיו לפניו (לפני מסדר המשנה).<sup>85</sup> מן הראוי אפוא שנדון בכל הנושאים האלה אחד לאחד.

## ז. כיצד נכתבה המשנה - עיונים בדברי רב שרירא ורב סעדיה .

עדיין לא השכנו לשאלה כיצד נכתבה המשנה. כדי להשיב לשאלה זו יש לברר אותה תחילה בירור יסודי. השאלה היא אם אמנם נכתבה בידי ר' יהודה הנשיא בסוף ימיו וככת אחת, כפי שמשמע מדברי רש"י<sup>86</sup> על פי קבלות שבעל-פה שהיו בידינו, או שמא נתחברה בתהליך איטי וממושך, והתחילו בה כמה דורות

<sup>78</sup> רב"מ לוין סובר שיש לתרגם על פי האשורית 'הסדיר והתקין'. ראה במהדורתו, עמ' 7, הערה ג. אבל סביר יותר לכאר על פי תרגום המילה המקראית "ישור" = 'תירץ' (ראה משה א ג; ב יג; ב כא ועוד).

<sup>79</sup> ואף הקראים מוסיפים לשמו את התואר 'הקדוש'.

<sup>80</sup> באגרת; עמ' 12, 'לאחור, וכנראה תרגום מ'למנקט הלכתא'.

<sup>81</sup> ראה אגרת, עמ' 23, בנ"ס: וכיומי דרבי בנו של רשב"ג אסתייעא מילתא ותרצינהו וכתבינהו והווי מילי דמתניתין כמשה מפי הגבורה אמרין.

<sup>82</sup> אגרת רב שרירא גאון, עמ' 18.

<sup>83</sup> ראה לעיל, הערה 11.

<sup>84</sup> בפתיחת האגרות עמ' 5, ראה הערת רב"מ לוין שם.

<sup>85</sup> אגרת רב שרירא גאון, עמ' 19, על פי נדרים מא ע"א.

<sup>86</sup> אגרת, עמ' 18.

לפניו,<sup>87</sup> כדברי רס"ג. ואם כדבריו, עלינו להניח שמשנתנו, שנתחברה בידי ר"י הנשיא,<sup>88</sup> נתחברה על פי מקורות ספרותיים שהיו קיימים כבר קודם לכן, בנוסף לקבלות בע"פ, וההכרעות היו משל ר"י הנשיא עצמו.

כדי להשיב על שאלה זו תשובה שקולה ככל האפשר, עלינו ללמוד את היצירה עצמה היטב על מנת להכירה גם מבית וגם מבחוץ, כלומר עלינו להכיר לא רק את תוכנה של משנתנו, אלא אף את לשונה, את סגנונה, את תחבירה וכן את הרכבה, היינו את החטיבות השונות שבה, וגם את החכמים שנזכרו בה, ואת היחסים שביניהם, יחסם של הדורות האחרונים אל הראשונים. רק כך נוכל להשיב תשובה סבירה. זאת ועוד, עלינו להסביר גם את התופעה ההיסטורית-הספרותית הזאת של העלאת התורה שבע"פ על הכתב, שהרי בין אם נצדד ברש"ג ובין אם נעדיף את התיאוריה של רס"ג, נצטרך למצוא את הגורם להעלאתה על הכתב, שהרי התקיימה מסורת-אבות עתיקת-יומין מימי משה<sup>89</sup> של לימוד תורה שבכתב יחד עם תושבע"פ, ואם כן איזה אירוע בתולדות ישראל הביא להחלטה להעלותה על הכתב, בין אם הדובר נעשה בידי ר"י הנשיא, ובין אם עשו כן גם חכמים לפניו?

לפי שעה עלינו להסתפק בדיון בבעיה ההיסטורית ספרותית בלבד, שהרי מתוך היצירה עצמה לא נדע במה לדון וכיצד לדון, עד שלא נלמד אותה מבית ומבחוץ, כאמור, אם לא את כולה, לפחות את רובה. ברם זו היא בעיה שיש לחפש לה פתרון מניח את הדעת, רק אם נניח שהייתה קיימת מסורת-אבות עתיקת יומין שלפיה אסור היה לכתוב את התורה שבעל-פה,<sup>90</sup> ואם כן נצטרך ממילא להסביר, כיצד קרה הדבר שתורה זו נכתבה בזמן מן הזמנים, ומה היו הגורמים שבעטיים התירו את הדבר, מתי קרה הדבר הגדול הזה, מי התחיל בו וכו'. ברם אם נניח שלא ראו בדבר הזה איסור כלל, אלא מסורת מקובלת הייתה בידי אבותינו ללמוד את התורה שבכתב עם הביאור בעל-פה שהיה מקובל בידיהם,<sup>91</sup> אבל המורים המלמדים כתבו לעצמם את הביאורים שהיו מקובלים בידיהם, כאשר מצאו צורך או עניין בכך, לא תהיה הבעיה חמורה כלל, שהרי אם נניח כך, נוכל ממילא לכאר את כל התהליך, כתהליך פשוט וטבעי, וממילא נהיה פטורים מלהשיב על כל השאלות הנ"ל. והנה כאשר מעיינים יפה בדברי רב סעדיה המקוריים, שנתגלו לנו ב"ספר הגלוי" שלו,<sup>92</sup> מגלים שהגאון הזה אכן הבין את כל ההשתלשלות ההיסטורית של העלאת התורה שבעל-פה על הכתב מתוך הנחה שלא היה בדבר הזה איסור כלל, והתהליך אמנם נמשך הרבה שנים, ולא התחיל ובראשית תקופת בית שני, כפי שמקובל בין חכמי ישראל בימינו בשם רב סעדיה, אלא קודם לכן.

חכמי ישראל מצטטים את דברי רב סעדיה מכ"י שני, היינו כפי שמוסר אותם חכם קראי קדמון אחד בשם 'ספר הגלוי'. ואף אחרי שנתגלו דברי רב סעדיה המקוריים<sup>93</sup> ממשיכים להעתיק את דבריו על פי דברי הקראי הזה. וכך מוסר גם ר"ח אלבק ז"ל, הוקר התלמוד המובהק בדור האחרון, את דברי רב סעדיה, במבוא למשנה שלו,<sup>94</sup> שהוא אחד מספרי היסוד בנושא הגדון:

דעת רב סעדיה בספר הגלוי (ע"י שכטר, סעדינה, עמ' 5) כפי שהובאו דבריו מפורשים על ידי קראי אחד: "כי האבות התחילו לחבר המשנה אחרי כלות ארבעים שנה מן [בניין] הבית השני

87 ראה לעיל.

88 דבר זה מוסכם ומקובל למן האמוראים הראשונים, תלמידי ר' יהודה הנשיא. וראה ר"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 200 ואילך.

89 ראה לעיל.

90 וכפי שמקובל אצל הלומדים על פי דרשת ר' יהודה בר נחמני בגיטין ס ע"ב.

91 ודרשת ר"י בר נחמני אינה אלא אסמכתא בעלמא למנהג שהיה קיים.

92 על מהותו של הספר ראה בספר השריד והפליט מספרי רס"ג.

93 נתפרסמו ע"י רש"י שכטר (הערה 59 לעיל).

94 פרק רביעי, עמ' 65-66, וראה גם בהקדמת רב"מ לזין לאגרת, פרק ג.

ועד מאה וחמישים שנה אחרי חורבן הבית וכו' והיו המחברים אותה אחד עשר דורות: דור אנשי כנסת הגדולה וכו' ודור רבינו הקדוש. והסיבה שהכריזה אותם לחברה [את המשנה] היא, שאחרי שפסקו מהם הנביאים וראו את עצמם מפורזים חששו פן תשכח הקבלה, ושמו בטחונם על הכתוב [בספר], לכן אספו את כל הדעות הנשמרות [על פה] וכתבוהו וקראוהו בשם משנה".

דברי רב סעדיה המקוריים, שהזכרם הקראי הנ"ל מתייחס אליהם ומוסר אותם לפי הבנתו הוא, נמצאו למזלנו בשלמות, באותו שריד שעלה בידינו מתוך 'ספר הגלוי',<sup>95</sup> ודבריו שם שונים תכלית שינוי. ומן הדין שנעתיק אותם, ונעיין בהם יפה.

ויהי כי מלאו למתנה אלף שנים מימי  
משה איש האלהים לתם יתר הנביאים  
במלכות מדי ונחתום חזון בשנת הארבעים  
לבנות הבירה שנית במעט עם: כראות  
הורינו את ההמון כי נפץ ככל הארץ ויגורו  
על ההגא לבלתי השכח ויאספו כל מלה  
אשר העתיקו מני קדם למצוה ולחוק לידו  
ולעדות וימלאום במדע מלואת תכן ויקראו  
את שמם משנה.

דברי הגאון מליציים מאוד, ואין ספק שהם צריכים ביאור. ומתוך שלא נתבארו עדיין מאז שנתפרסמו ברכים, נשתדל לבארם תחילה. העתקנו מדבריו שתי פסקאות בלבד, וכאלו נתלים כל אלה המזכירים את שיטת רס"ג בנושא זה. בפסקה הראשונה מתאר הגאון את ראשית תקופת בית שני,<sup>96</sup> שבה נחתם החזון הנבואי,<sup>97</sup> וירושלים נבנתה ולא נתאכלסה עדיין.<sup>98</sup> בפסקה השנייה מספר הגאון את אשר פעלו המנהיגים הרוחניים בדור ההוא. ובכן, כאשר ראו הורינו (חכמי הדור, והוא מתכוון ככל הנראה לעזרא ונחמיה)<sup>99</sup> שהעם נפץ ככל הארץ (שבי-ציון התיישבו בעריהם),<sup>100</sup> "ויגורו על ההגא לבלתי השכח" (וחששו שהדיבור [=התושבע"פ] לא תישכח)<sup>101</sup> "ויאספו כל מלה אשר העתיקו מני קדם למצוה ולחוק" וכו' (אספו כל מילה כתובה המתייחסת למצוות התורה),<sup>102</sup> "וימלאום במדע מלואת תוכן" (הסבירו אותם, את הדברים שאספו [התורה שבע"פ], על ידי המדע בתוכן מלא),<sup>103</sup> וקראו את דבריהם בשם משנה.<sup>104</sup> כפי שמתברר, מסר החכם הקראי האלמוני<sup>105</sup> את דברי רס"ג כפי שהוא הבינם, ולא היסס להוסיף עליהם ולגרוע מהם, ואף לשנות בהם סדר ותוכן. ואילו היינו בטוחים שעשה כן בתום לב, ולא התכוון

95 בספר Saadyana (הערה 59 לעיל), עמ' 5.

96 ראה ד" ט א.

97 ד" יב ד, ט.

98 נח' ז ד.

99 הם עמדו בראש העם אותה שעה. אמנם ייתכן שכלל את כל התחומים על האמנה בנחמיה י.

100 נח' ז י; שם יא א.

101 כך יש לבאר לרעתי את כוונת רס"ג.

102 המילה שאחרי "ולחוק" אינה ברורה. שכתור מציע שם לקרוא "לישראל", ברם לפי העניין צריך להיות "למשפט", ועל

פי זה פירשתי.

103 כלומר הוסיפו את ההוכחה לתורה שבע"פ. אם הייתה בידם קבלה 'לעבר עברי' - שהוא עברי, הוכיחו מן המקראות

המקבילים, שאמנם כך יש לבאר, בדרך "אתה אומר כן, או אינו אלא" וכו'. והשתמש הגאון במליצה מתוך שמי לא גה-

104 את ההוכחות לביאורים המקובלים קראו כך.

105 ראה הרמב"ם, וזרין לראשונים, שם, עמ' קצד.

לזייף את דבריו, כדי שיוכל ללעוג עליהם לאחר מכן,<sup>106</sup> היינו יכולים להסתפק בקביעה שהזכר הזה לא הביך במחילה את מליצתו של הגאון, ועל כן יצאו הדברים מסולפים כל כך. אבל חכמי קירואן המזכירים בשאלתם המפורסמת 'כיצד נכתבה המשנה?', דעה דומה לזו שייחסו לרס"ג, אינם מייחסים אותה לרס"ג, וככל הנראה לא ראו את מליצת רס"ג בספר, אלא שמעו כן בעל פה. ומשמעו כך אמנם תמהו ושאלו, הייתכן לומר כך, והרי "רוב המשנה נמסרה 'סתם', וסתם משנה - ר' מאיר".<sup>107</sup> זאת ועוד, רוב החכמים המפורשים במשנתנו הם תלמידי ר' עקיבא, שחיו אחר חורבן בית שני, וכיצד ניתן אפוא לומר שהמשנה נכתבה בידי אנשי כנסת הגדולה ארבעים שנה לבניין הבית?<sup>108</sup>

מתוך עיון במליצת הגאון עצמה מתברר לפחות שלא עלה על לבו לומר כן, ולא אמר אלא זאת, שהחכמים והסופרים בראשית תקופת הבית השני, והם עזרא הסופר וחבריו – הכוהנים, הלויים ודיישראלים המיוחסים – הסבירו בהסבר משכנע את התורה שבעל פה, שהייתה מקובלת בידיהם, ואצל כמה מהם גם בכתב, על פי מה שלמדו מתוך עיון בתורה שבכתב ומתוך קבלות שהיו בידיהם, מעין אותן מידות שהתורה נדרשת בהן, ושנתקיימו בידינו עד היום הזה. הם ידעו שאכן כך יש לבאר את חוקי התורה, כפי שנתפרשו להם בתורה שבע"פ. פירושים והסברים אלה מכנה רס"ג בשם 'משנה'. ומשנה זו אמנם עתיקה היא, וכיחס אליה אומר אף רש"ג באיגרתו:<sup>109</sup>

וספרא וספרי דרשי דקראי והיכא רמיזן הלכתא בקראי,  
ומעיקרא בבית שני ביומי ראשונים<sup>110</sup> לפום ההוא אורחא  
הוה תניאניהון.<sup>111</sup>

אין ספק שאמנם כדבריהם כן הוא, שהרי מצינו מקראות מפורשים שאמנם כך עשו,<sup>112</sup> ואמנם ייתכן שהשם 'משנה', שרס"ג השתמש בו בפסקה הנ"ל, הוא שגרם לו לחכם הקראי ולמעתיקי דבריו לטעות בהבנת מליצתו.<sup>113</sup> מעניין שבהמשך דבריו, ביספר הגלוי' שם, מסביר רס"ג מה הביא את ראשי הדורות לחשוש שזהגא (=התושבע"פ) יישכת, עד שהחליטו לאסוף "כל מלה אשר העתיקו מני קדם למצוה ולחוק וכו' ולמלאותם במדע מלואת תוכן", ולימים העלו על הכתב את "ענפי החוקות" אשר קראום 'תלמוד'.

כי כה אמרו אבותינו:

כל מליץ וכל אציל ורב חמלה על העם  
אנחנו מפקדים במלאכות אלהים ללמד  
את עמו בלבב שלם את התורה ואת

106 ראה הרכבי שם, ורב"מ לזין בזקמתו לאגרת רש"ג, פרק ג.

107 סנהדרין פו ריש ע"א.

108 ואך פלא הוא שחכמים מובהקים כרב"מ לזין ור"ח אלבק, שראו את דבריו המקוריים של רס"ג, העתיקו את דברי שנינו של הקראי הנ"ל. והגדיל לעשות ר"ח אלבק כשהקדים ואמר שהוא מעתיק את דברי רב סעדיה כפי שתובאו דבריו מפורשים בידי קראי אחד, ולא בחן בכור הבחינה, אם דבריו המפורשים תואמים במליצתו של רס"ג.

109 עמ' 39, וראה גם לעיל.

110 ובנ"ס שם "וביומי דרבנן קמאי".

111 ובתרגום עברי: "וספרא וספרי [הם] מדרשי הכתובים, והיכן נרמזו ההלכות במקראות, ובתחילה בימי הבית השני בימי הראשונים, לפי אותה דרך היתה משנתם".

112 ראה נח' ח. ח. ושם שם יג.

113 רס"ג השתמש בשם 'משנה' לפרשנות קדומה שנאמרה לתורה שבע"פ, כלומר, 'משנה תורה', והם הבינו שכוונתו להלכות שבמשנה שנתחברה כשש מאות שנים אחר כך, במשנת רבי.

[המצוה את החוקים ואת העדות]<sup>114</sup> ויחל.

הגאון מתכוון, כנראה, להסביר את הגורם לדבר, ולמה נזקקו למן בניין בית שני להעלות על הכתב דברים שבכל התקופות הקודמות, למן מתן תורה ועד ימיהם, נשתמרו בעל-פה. התשובה היא שבימים ההם הפקידו את הרכצת התורה לעם בידי "כל מליץ וכל אציל" וכו', כלומר: בתקופות הקודמות היו הכוהנים והלויים מופקדים על הרכצת תורה לעם, ולהם הייתה מסורת משפחתית ארוכה כיצד ללמד את התורה שבכתב עם התורה שבע"פ,<sup>115</sup> אבל משעה שאפשרו גם לישראלים לעסוק בהרכצת התורה לעם, התחילו חוששים שמא תישכח התורה שבע"פ, ועל כן החליטו להעלותה על הכתב.<sup>116</sup> בשפתו המליצית, אך הברורה, מתאר רב סעדיה את המעבר מתקופת הנביאים לתקופת אנשי כנסת הגדולה, כמה שנוגע לתורה שבע"פ. בתקופת הנביאים לימדו הכוהנים והלויים את התורה לעם, אבל מכאן ואילך אפשרו "לכל מליץ ולכל אציל" וכו' לעשות כן. על כן חששו על ההגא (תושב"ע) שלא תישכח.<sup>117</sup> לשיטת רב סעדיה גאון אין מקום לשאול על סמכותה של ההלכה או של המשנה הסתמית שבידינו ועל מקורה, כי לפי שיטתו ברור כשמש שמדובר בתורה שבע"פ ובביאורה בידי אנשי כנסת הגדולה. אלא שאנשי קירדאן התקשו לקבל שיטה זו בגלל שלוש סיבות:

(א) קיים בידינו כלל סתם משנה - רבי מאיר.<sup>118</sup>

(ב) רוב חכמי המשנה הם תלמידי ר' עקיבא.

(ג) קיימים בידינו כללי פסיקה כגון 'הלכה כר"ע מחבריו' ועוד כאלה. כל אלה מוכיחים שהמשנה נכתבה אחרי החורבן. ולדעתם אין ליישב כל זאת עם השיטה הנ"ל.

ועתה מוסיפים השואלים לשאול, אם נניח שאנשי כנה"ג כתבו חלק מן ההלכות הסתמיות, עדיין קשה להבין מדוע הניחו החכמים הקדמונים ההם (=אנשי כנה"ג) את רוב ההלכה לאחרונים (=התנאים הראשונים). והתמיהה תגבר אם נסיק שההלכה לא נכתבה אלא בסוף ימיו של רבי יהודה הנשיא, שהרי אם כן התעורר בכל חריפותה שאלת סמכותה של ההלכה ושל סתם משנה. ובכך מסיימים השואלים את שאלתם באמת.<sup>119</sup>

רש"י משיב אפוא לשואלו על שאלת סמכותה של ההלכה המקובלת ושל המשנה הסתמית. הוא מסביר שאמנם נכון הוא שרבי הוא שסידר את ששת סדרי המשנה שבידינו, אבל ההלכות עצמן שסידר היו מקובלות בידו מן התנאים הראשונים, והם לא לימדו אלא מה שהיה מקובל בידיהם מן הקדמונים (אנשי כנה"ג) כתושבע"פ.

תשובת רש"י בעניין זה משתרעת על פני כמה דפים, ועובר מעניין לעניין, וקל מאוד לאבד את החוט המקשר בין העניינים, ברם תוכן דבריו הוא, שרבי סידר במשנתו את ההלכות שהיו מקובלות בעמנו, וההלכה נמסרה בכל הדרות בידי חכמים הרבה.<sup>120</sup> ולא המשנה הכתובה עיקר אלא ההלכה המסורה בידינו מפי הרבים. ודבר זה הביע באופן ברור בדברים שהעתיק רב"מ לרין בהקדמתו שם:

<sup>114</sup> שורה זו חסרה בכ"י שלפנינו, והשלמתי אותה על פי דברי רב סעדיה הקורמים, אבל ייתכן שבמקום 'עדות' יש להשלים 'המשפטים', כפי שמשמע מהמשך דבריו בפסקה שאחרי זו. המילה האחרונה בשורה זו, שייכת לפסקה הבאה. ראה הערת שטר שם.

<sup>115</sup> וכל עיסוקם היה בעבודת אוהל מועד.

<sup>116</sup> ראה גם רמב"ם, סוף הלכות שמיטה ויובל, פרק יג, הלכות יב-יג.

<sup>117</sup> ולא כפי שהבין המפרש, שמתוך שראו את עצמם מפורזים חששו פן תישכח הקבלה ושמו בטחונם על הכתוב בספר.

<sup>118</sup> סנהדרין פו ע"א.

<sup>119</sup> רב"מ לרין סובר שעיקר שאלתם הוא "מאי טעמא שבקי קמאי רובא לכתראי" ושואלים לעניין הכתיבה. ראה במבואו שם, פרק ד, דף ח ע"א, אבל מתוך ניסוח השאלה, כמות שהיא לפנינו, לא משמע כן.

<sup>120</sup> כאן מפרט רש"י את רוב חכמי המשנה, כדי להדגיש שאמנם נמסרה ההלכה בידי חכמים רבים.

דברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראייה מזה, "פוק חזי מאי עמא דבר".<sup>121</sup> זה הוא העיקר והסמך. ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר עם נפשותינו מוטב, ואם יש בה כלום שלא מכוון כאשר בלבבנו ולא יתברר בראיה, אינו עוקר את העיקר.<sup>122</sup>

רש"ג משתדל להסביר את התופעה של ריבוי המחלוקות במשנתנו ואת הזכרתם של שמותיהם של חכמים למן החורבן, שיש בהם לכאורה כדי להוכיח שההלכה שבמשנתנו היא מאוחרת, והוא מאריך להסביר, שאין הדבר כן באמת. ההלכה הקדומה נמסרה באופן סתמי (ללא שמות) ולא הייתה בה מחלוקת, אבל אחרי שחרב המקדש ואחריו ביתו,<sup>123</sup> נתרכו המחלוקות שבין בית הילל לבית שמאי. ואף על פי שההלכה נפסקה בבית הילל, היו בדור ההוא מגדולי תלמידי בית שמאי שהמשיכו להורות כבית שמאי, והחכמים עמלו שלושה דורות עד שהחזירו את מצב ההלכה לקדמותו, כפי שהיה בימיהם של אנשי כנסת הגדולה. ואלה דברי רש"ג בענין זה:

בכל השנים נתפרשו כל ההלכות, שהיו תלויות בבית המדרש מאחרי ההפסד הגדול שהיה בחורבן הבית, וספיקות שנוולדו באותן המהומות, וכל המחלוקות שהיו בג' דורות האלו נפסקה הלכה בהן, ונודעו בהן דברי יחידים ודברי מרובין. בתר דטרדו רבנן טרדי נפישו ודקו דיוקא דבתר דיוקא על כל שמועות ומשנאות.<sup>124</sup> ולא דאוספו על מימרא דקמאי, דמן אנכנה"ג, אלא הכין טרדי ודקדקו עד דאסיקו מאי דהוו אמרין הנך ראשונים, ומאי דהוו עבדין, עד דאפשיטו להון הנך ספיקי, דלא הוו אית לראשונים מנהון מידעם.<sup>125</sup>

חכמי קירואן התקשו, כאמור, לקבל את הדעה שמשנתנו קדומה, וראשיתה בימיהם של אנשי כנסת הגדולה, שהרי מוצאים אנו בה את שמותיהם של החכמים שפעלו אחרי חורבן בית שני וביתר, שהיו כשש מאות שנה אחריהם.

את הקושי הזה מתרץ רש"ג כאן, ומסביר שבכל אותם המקומות שנזכרו חכמים במשנתנו מדובר בפסקי הלכה המתמייחים לספקות שנתעוררו בהלכה המקובלת בימי החורבן ואחריהם. אלה נמסרו בשם אומרו ונקבעו במשנתנו, אבל ההלכה המקורית היא אכן קדומה. בדברי רש"ג אלה אין אפוא משום סטייה משיטת רס"ג, אדרבה יש בהם משום יישובה והשלמתה של שיטתו. רס"ג מדבר על ראשית התהוותה של המשנה. ורש"ג - על משנתנו.

נראה שאף בענין כתיבת המשנה אין הפער ביניהם גדול. ואין המחלוקת שביניהם קוטבית, כפי שרגילים להציג אותה.<sup>126</sup> מאחר שיש בדבר הזה משום חידוש בהבנת דברי רש"ג באיגרתו, בהתייחס למקובל אצל קוראי האיגרת, עלינו לעיין שוב בדברי שניהם כאחת. על כן נציג כאן שנית פסקה אחת מדברי רס"ג ביספר הגלוי:

...ויאספו<sup>127</sup> כל מלה

<sup>121</sup> "צא וראה אין נוהג העם", ברכות דף מה ע"א ובמקבילות. ובירושלמי אמרו: "כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה היאך הציבור נוהג ונהוג". ראה פאה זו (= דף כ ע"ג).

<sup>122</sup> תמים דעים להראב"ד סי' קיט. וראה בהקדמתו של לוי לאגרת רש"ג, דף ח ע"א.

<sup>123</sup> אך פלא הוא, שהוא מזכיר שני חורבנות אלה בנשימה אחת, ואינו מזכיר את פועלו של דור יבנה שבינתיים.

<sup>124</sup> "אחרי שטרחו החכמים הרבה, ודייקו דיוקים אחר דיוקים לברר את השמועות".

<sup>125</sup> ולא שהוסיפו על מאמרי הקדמונים, אלא טרדו ודקדקו עד שביררו את מה שאמרו, ואת מה שעשו, עד שנפשטו להם אותם הספקות, שלא היו לראשונים כלל.

<sup>126</sup> ראה בהקדמת לויין שם, פרק ג, ובמבוא למשנה לר"ח אלבק, עמ' 65-67.

<sup>127</sup> "האבות", והכוונה שם לאנשי כנסת הגדולה.

אשר העתקו מני קדם למצוה ולחוק [למשפט]<sup>128</sup>  
ולעדוה, וימלאום במדע מלואת תוכן ויקראו  
את שמם משנה.

ואילו רש"ג כותב באיגרתו כך:<sup>129</sup>

עד סוף יומיה דרכי ליכא דכתב מדעם כל עיקר, ולא נמי פה אחד ולשון אחד הוה גרסי רבנן, אלא  
טעמי דהוה ידיע להון וכו' ולא היו דברים מתוקנים משנה ידענה שהכל שונין אותה פה אחד,  
אלא אותן הטעמים אעפ"י שחכמים שורין בהם, כל אחד ואחד משנה לתלמידיו באיזה דרך  
שירצה וכו'.

וכל חד וחד מן רבנן תאני כדאתניה רביה וכו'.

ומדקדיקין אחרי מתניתא במילתא מלתא מינה וכו' הואיל והנך משנאות כולהו הויין בריתא בתר  
דאתני רבי מתניתא דילנא.

בפסקה הקודמת לזו מתאר רש"ג את מעשי חכמים בשלושת הדורות שבין חורבן הבית לבין דורו של  
רבי, ובפסקה הזאת הוא ממשיך ואומר שהתנאים (חכמי המשנה) הנ"ל שטרחו ליישב את המחלוקות,  
שנתרבו כל כך בתקופת החורבן ואחריה, לא כתבו את דבריהם, ולא התקינו משניות שהכול שונין אותן  
פה אחד. כל עיסוקם היה בביאור ההלכה הקדומה, ולא בחיבור משנה שתכיל את ההלכה הכרוכה, שהרי  
טעמי ההלכה הפכו בינתיים להיות חלק מביאור ההלכה הקדומה.<sup>130</sup> אמור מעתה: שני הגאונים  
העוסקים בסוגיה זו, רס"ג ורש"ג, מדברים למעשה בשני עניינים שונים. רס"ג מדבר בביאורים שאנשי  
כנה"ג ביארו בהם את התורה שבע"פ, ביאורים שהיו מעין מדרשי הלכה, והם קראו לביאורים אלה בשם  
'משנה'.<sup>131</sup> ואילו רש"ג מדבר בחכמי המשנה שחיו אחרי חורבן הבית, שטרחו הרבה לפשוט את הספקות  
שנתעוררו בדור החורבן כתוצאה מן המהומות וכו', ואלה לא כתבו דבר מכל אותם הכיורורים, אלא  
לימדו את תלמידיהם כל חכם בלשונו ובסגנונו. ואם כן אין כל מחלוקת ביניהם, אלא מעין 'מר אמר חדא  
ומר אמר חדא, ולא פליגי'.<sup>132</sup>

<sup>128</sup> כך יש לפתור לדעתי את המילה המסופקת, וכפי שהערתי כבר לעיל.

<sup>129</sup> נו"צ, עמ' 18-19.

<sup>130</sup> ואחר כך היה צורך לנסח את ההלכה מחדש, כדי לפתור אגב כך את הספקות ההם, ודבר זה לא עשו.

<sup>131</sup> ויאספו כל מלה וכו' וימלאום במדע מלואת תוכן ויקראו את שמות משנה. ואף רש"ג כותב: "וספרא וספרי וכו',

ומעיקרא בימי בית שני כיומי ראשונים לפום ההוא אורחא הוה תניאניתון".

<sup>132</sup> "זה אומר דבר אחד, וזה אומר דבר אחד - ואין מחלוקת ביניהם".